

SELECTED ASPECTS OF THE HISTORY OF ECONOMIC THOUGHT

WYBRANE ASPEKTY HISTORII MYŚLI EKONOMICZNEJ

ABSTRACT

The article is an attempt to present some aspects of the history of economic thought from the ancient time to the present days. The development of the economic thought was shaped by the evolution of various visions, trends and views of contemporary thinkers, observers of social life, researches of the cause and effects of the economic activity. The author of the article seeks to show the disputes and controversies over the ideas, the approaches and the theories that had influence on the transformation of the economy in all periods of history. The main aim of the article is to bring the achievement of outstanding scholars together, including Polish scientists who worked with this field of study. In addition, there are shown close links between the development of economic thought and the changes of economy. The summary points out how important our history of economic thought is. The historical condition of the modern concepts and economic ideas was recalled. This article encourages to study the economic thought and treat these studies as a research workshop that helps to better understand the modern economy.

STRESZCZENIE

Artykuł jest próbą przedstawienia wybranych aspektów historii myśli ekonomicznej kształtującej się od czasów starożytnych do współczesności. Rozwój myśli ekonomicznej formował się poprzez ewoluowanie różnych wizji, nurtów i poglądów ówczesnych myślicieli, obserwatorów życia oraz badaczy przyczyn i skutków działań

gospodarczych. Autor artykułu stara się pokazać, jak spory i kontrowersje wobec idei, podejść i teorii wpływały na przeobrażanie się ekonomii w poszczególnych okresach dziejowych. Zasadniczym celem pracy jest przybliżenie dokonań wybitnych uczonych, zajmujących się tą dziedziną wiedzy z uwzględnieniem także polskich ekonomistów. Ponadto ukazane zostały ściśle powiązania między rozwojem myśli ekonomicznej i zmianami w ekonomii. W podsumowaniu wskazano, jak ważną częścią naszej edukacji jest historia myśli ekonomicznej. Przypomniano o historycznych uwarunkowaniach współczesnych pojęć i idei ekonomicznych. Artykuł jest zachętą do studiowania historii myśli ekonomicznej i traktowania tych studiów jako warsztatu badawczego, który pomoże lepiej zrozumieć współczesną ekonomię i gospodarkę.

KEYWORDS: *economic thought, economic concepts, economic theories, mercantilism, bulionism, colbertism, phisocratism, utopian socialism*

SŁOWAKLUCZOWE: *myśl ekonomiczna, koncepcje ekonomiczne, teorie ekonomiczne, merkantylizm, bulionizm, kolbertyzm, fizjokratyzm, socjalizm utopijny*

WPROWADZENIE

Od zarania dziejów zagadnienia ekonomiczne stanowiły sedno życia ludzi w każdej kulturze. Codziennie trzeba było rozstrzygać dylematy natury ekonomicznej. Dotyczyło to wszystkich zbiorowości bez względu na status społeczny ich obywateli. Z trudami życia codziennego borykali się już ludzie pierwotni, np. przy zdobywaniu pożywienia, zabezpieczając swój byt codzienny, musieli dokonywać wyboru pomiędzy mniejszym złem, jakim było na przykład zbieranie traw, a niebezpiecznym polowaniem na grubego zwierza.

Ekonomiczne myślenie leżało u podstaw rozwoju rolnictwa, rzemiosła czy handlu. Jednak ekonomia – jako nauka – rozwinęła się dopiero znacznie później. Badacze historii myśli ekonomicznej zauważyli, że wyrosła ona na bazie panujących stosunków gospodarczych, społecznych i politycznych. Nie można mówić o myśli ekonomicznej w oderwaniu od realnej gospodarki, od przemian społecznych czy politycznych. Dociekania ekonomistów i formułowanie spójnych poglądów przez naukowców opierały się na obserwacji rzeczywistych warunków i zjawisk ekonomicznych. Uczeni zajmujący się tymi problemami wnieśli znaczący wkład w rozwój polityki gospodarczej i kształtowanie stosunków ekonomicznych. Można stwierdzić, że istnieje ściśle powiązanie między teoriami ekonomicznymi i przemianami społeczno-

-politycznymi oraz dobrą koniunkturą gospodarczą. Stąd badania nad historią myśli ekonomicznej nie mogą być oderwane od badań nad historią ekonomii i gospodarki. Wypada przy tym zaznaczyć odmiennosć pojęć „historia ekonomii” i „historia myśli ekonomicznej”. Ekonomia, jako dyscyplina naukowa, rozwinęła się dopiero w XVIII w., zatem termin „historia ekonomii” można odnosić do naukowych poglądów ekonomicznych, które zaczęły funkcjonować po tym czasie.

Myśl ekonomiczna, nie zawsze jeszcze sformułowana i wyrażona, sięga czasów starożytnych i przewija się wśród rozważań filozoficznych tego okresu. Obydwa te nurty znalazły wspólną drogę dopiero od II połowy XVIII w. i wówczas ukształtowały się ich ściśle powiązania. Przy czym historia myśli ekonomicznej zajmuje się badaniem poglądów na zagadnienia i problemy ekonomiczne, natomiast historia ekonomii bada w ujęciu historycznym zjawiska ekonomiczne i stosunki społeczno-ekonomiczne, a także wytwarzanie i konsumpcję dóbr ekonomicznych. Historia myśli ekonomicznej stanowi teoretyczną podbudowę rozwoju historii ekonomii.

Według prof. Waława Stankiewicza historia myśli ekonomicznej jest dyscypliną naukową o charakterze teoretycznym, zajmującą się badaniem i opisywaniem procesu kształtowania się poglądów ekonomicznych w ujęciu historycznym. W naukowy sposób wyjaśnia przyczyny powstawania, przenikania i zanikania poglądów, idei oraz teorii ekonomicznych, jak również krytycznie analizuje historyczny dorobek ekonomistów. Historia myśli ekonomicznej jest dyscypliną naukową w zbiorze nauk społecznych, która bada przeszłość myśli ekonomicznej, opisuje ją i poszukuje prawidłowości służących praktyce gospodarczej (Stankiewicz, 2007).

Joseph A. Schumpeter (1883–1950) – austriacki ekonomista w książce pt. *Historia analizy ekonomicznej* wymienił trzy powody, dla których warto jest zajmować się historią ekonomii, a więc także historią myśli ekonomicznej. Po pierwsze, są to korzyści metodologiczne. Przy zgłębianiu stanu wiedzy ekonomicznej w poszczególnych okresach historycznych istnieje możliwość odkrycia określonych metod charakterystycznych dla danej epoki, dawnych pojęć będących wzorem dla późniejszych określeń i konkretnych uwarunkowań, w których powstawała ówczesna myśl ekonomiczna. Można poznać

dawne sposoby prognozowania, dowodzenia i wnioskowania. Historia pozwala śledzić powstawanie, ewaluację czy zanik określonej teorii. Po drugie, jest inspiracją dla własnej twórczości naukowej, poszerzania horyzontów myślowych, poszukiwania nowych rozwiązań istniejących obecnie problemów, analizy porównawczej między dawnymi a współczesnymi czasami. Studiowanie historii myśli ekonomicznej wzbogaca umiejętność logicznego myślenia i wnioskowania. Poznanie przeżyć i osiągnięć wybitnych ekonomistów uczy pokory wobec potęgi i rozmiaru nauki i wiedzy. Historia myśli ekonomicznej pozwala współczesnym ekonomistom unikać błędów i nieporozumień czy też nawet kompromitacji z powodu niezajomości podstawowych zagadnień. Trzeci powód studiowania historii myśli ekonomicznej to możliwość lepszego zrozumienia prawideł rządzących światem wielkiej finansjery, różnych systemów rynkowych, a także wzajemnych relacji międzyludzkich skupionych na gospodarce. Poznawanie historii myśli ekonomicznej jest drogą prowadzącą do lepszego zrozumienia złożoności zjawisk gospodarczych, ich dynamicznego rozwoju i przyczyn zachodzących zmian.

Przedstawienie historii myśli ekonomicznej nie jest zadaniem łatwym. Można to zrobić na kilka sposobów. Między innymi można wybrać ujęcie problemowe lub ujęcie osobowe. Ujęcie problemowe wymaga tematycznego podziału i uszeregowania zagadnień wchodzących w zakres historii ekonomii. Takie ujęcie zmusza do wykazania wkładu poszczególnych ekonomistów w rozwiązywanie określonego problemu. Wymaga także zinterpretowania dawnych osiągnięć w świetle współczesnej wiedzy na ten temat. Ujęcie osobowe wydaje się prostsze i polega na prezentacji myśli ekonomicznej wybranych, wybitnych przedstawicieli reprezentujących teorie, nurty i kierunki w kolejnych epokach historycznych. Pokazuje różne poglądy i koncepcje ekonomiczne oraz wzajemne zależności i wpływ na gospodarkę. Ponadto przedstawia główne osiągnięcia najwybitniejszych postaci poszczególnych okresów historii i ich oddziaływanie nie tylko na historię ekonomii, ale często także na historię ludzkości.

Robert L. Heilbroner w książce pt. *Wielcy ekonomiści; czasy, życie, idee* napisał: „Trudno sobie wyobrazić dziwniejszą grupę ludzi, których przeznaczeniem miała być przebudowa świata. Byli wśród nich filozof i szaleniec, duchowny i makler giełdowy, rewolucjonista i arystokrata, esteta, sceptyk

i włóczęga. Należeli do rozmaitych narodowości, do różnych sfer, mieli odmienne temperamenty. Niektórzy byli błyskotliwi, niektórzy nudni, niektórzy przesadnie uprzejmi, a niektórzy nieznośni. Co najmniej trzech spośród nich dorobiło się majątku, ale tyłuż samo nie potrafiło opanować elementarnej ekonomii swoich finansów. Dwaj byli wybitnymi ludźmi interesów, jeden komiwojażerem, a inny przepuścił fortunę. Ich poglądy na świat różniły się tak, jak ich osobiste losy – nie było drugiej takiej niezgodnej grupy myślicieli. Jeden z nich przez całe życie był obrońcą praw kobiet. Inny twierdził, że można łatwo wykazać niższość kobiet. (...) Kilku z nich twierdziło, że przy wszystkich swoich niedociągnięciach, istniejący świat jest najlepszy ze wszystkich możliwych, a kilku innych poświęciło swoje życie udowodnieniu, że tak nie jest” (Heilbroner, 1993).

Mimo takich niedoskonałości to oni niejednokrotnie kształtowali świat. Łączyło ich zafascynowanie otaczającą rzeczywistością i pragnienie wprowadzenia zmian. Im będzie poświęcony poniższy artykuł. Ten artykuł napisany jest w ujęciu osobowym, gdyż wydaje się, że jest to sposób bardziej przystępny i zrozumiały dla potencjalnych odbiorców. Zaprezentowany jest tu zarys historii myśli ekonomicznej w nawiązaniu do myślicieli, którzy najbardziej przyczynili się do rozwoju ekonomii w ciągu wieków.

ETAPY ROZWOJU MYŚLI EKONOMICZNEJ

Jak zauważono na wstępie, początki myśli ekonomicznej można znaleźć już w starożytności, w rozważaniach filozoficznych mędrców tamtych czasów – Platona i Arystotelesa w Grecji oraz Katona Starszego, Cyncerona i Seneki Młodszeo w Rzymie.

Określenie „ekonomia” pojawiło się po raz pierwszy w starożytnej Grecji na przełomie V i IV w. p.n.e. Użył go Ksenofont (ok. 430–355 r. p.n.e.) w pracy pt. *Oikonomikos* (*Oikos* znaczy po grecku „dom”, „gospodarstwo”, zaś *nomos* – „prawo”). Autor rozumiał przez nią zbiór praktycznych, dobrych rad, których udziela się gospodarzowi, właścicielowi majątku. Opisuje, jak należy wzorcowo zarządzać gospodarstwem rolnym.

Elementy ekonomiczne można również znaleźć w rozważaniach filozoficznych Platona (ok. 427–374 p.n.e.). Zajmując się zagadnieniami filozoficznymi idei i materii, nie pominął spraw czysto ludzkich: państwa, ustroju,

wiedzy, matematyki. Na pierwszy plan wysuwał dobro państwa i sprawiedliwość. Uważał, że wszystko, co prowadzi do dobra państwa, jest dobre. Sprawiedliwe zaś jest to, aby każdy robił to, co do niego należy. Dobre państwo to państwo bogate, zasobne w srebro i złoto, a na dodatek jeszcze sprawiedliwie rządzone. Platon, bystry obserwator i myśliciel, dawał rady i wskazówki, jak postępować, aby zachować dobre państwo. Żywił obawy co do sposobu wydawania pieniędzy, które przeznaczone przede wszystkim na zaspokajanie doraźnych potrzeb, może doprowadzić w szybkim czasie do wyczerpania zasobów złota i srebra, z których były bite monety. Zaproponował zastąpienie tych metali kruszcem nieszlachetnym, co obniżyłoby koszt wykonania monet, i jednocześnie zmniejszenie ich wartości jako kapitału. Z tego względu pomysł ten nie spotkał się z uznaniem potomnych, którzy chcieli gromadzić majątek i pomnażać jego wartość. Bezwartościowe monety nie sprzyjały temu celowi. Podobnie stało się z propozycją Platona dotyczącą ograniczenia lichwy i wprowadzenia arytmetyki do rozliczeń pieniężnych. Jak widać w owym czasie, podobnie jak obecnie, społeczność z trudnością akceptowała próby ograniczenia wydatków czy też zaciągania pożyczek.

Analogiczne trudności i brak zrozumienia dla swoich teorii napotkał Arystoteles (384–322 p.n.e.). Obserwacje życia codziennego obywateli doprowadziły go do stwierdzenia, że szczęście człowieka zależy od ilości posiadanych dóbr. Chciał więc znaleźć sposób na pomnażanie bogactwa i swoje zainteresowania skupił na pieniądzach jako środku ułatwiającym transakcje wymienne. Uważał, że pieniądze same w sobie nie mają wartości, więc powinny być w ciągłym obiegu, a nie ma sensu ich gromadzenia na przyszłość. Ponadto pieniądze są umownym miernikiem wartości i służą do wyceny rzeczy materialnych i niematerialnych. Podobnie jak Platon, występował przeciwko lichwie, uważając ją za rzecz nieetyczną i nieuczciwą. Analogiczne zdanie mają współczesne społeczności w stosunku do tzw. parabanków. Arystoteles był zwolennikiem gospodarki opartej na powszechnej samowystarczalności i prowadzącej handel nadwyżkami.

Grecka myśl ekonomiczna przeniknęła do starożytnego Rzymu, choć warunki życia były tam odmienne. Liczne podboje imperium przynosiły ogromne zyski. Dawały środki do szybkiego bogacenia się i dalszego rozwoju. Właśnie na sposobach bogacenia skupił się pierwszy rzymski „ekonomi-

sta” Katon Starszy (ok. 234–149 p.n.e.), który w swojej *Księdze o rolnictwie* zawarł praktyczne rady i wskazówki dla posiadaczy ziemskich skupiających się na produkcji towarowej. Podstawowa zasada bogacenia się (w pewien sposób aktualna do dziś) zalecała dużo sprzedawać, a mało kupować. Drugie zalecenie dotyczyło zwiększenia wydajności pracy przez niewolników przy minimalistycznych kosztach ich utrzymania, co miało przyczynić się do zwiększenia majątku posiadaczy.

Podobne poglądy prezentował Cyceron (106–43 p.n.e.), który także gloryfikował posiadanie ziemi i rolnictwo jako prace godne. Niegodne zajęcia zarobkowe to, według Seneki, lichwiarstwo i pobór cła.

Zgoła odmienne stanowisko prezentował Seneka Młodszy (Lucius Annaeus Seneca 3–65 n.e.), który zalecał skromne życie i ganił pogoń za bogactwem. Przy tym nie potępiał posiadania majątku, tylko jego niewłaściwe wykorzystywanie. Zachęcał do pomagania ubogim poprzez dzielenie się z nimi własnymi dobrami. Znaczące w jego poglądach było wyrównanie statusu społecznego wszystkich obywateli, łącznie z niewolnikami, co w ówczesnym czasie było utopią.

Jak widać z przedstawionych przykładów, myśliciele reprezentatywnych państw starożytnych przede wszystkim koncentrowali się na gospodarce, mniej uwagi poświęcając rozważaniom teoretycznym. Jednak dali oni początek historii ekonomii, definiując własność prywatną i formy obrotu pieniędzmi. Szczególne zasługi przypisuje się Rzymianom za stworzenie systemu prawnego, którego zasady obowiązują nawet we współczesnym prawie. Głoszone przez nich poglądy dotyczące gospodarki stały się podstawą rozwoju gospodarczego na całym świecie.

Po rozpadzie imperium rzymskiego nastąpił podział Europy na Cesarstwo Bizantyjskie i chrześcijańską Europę Zachodnią, składającą się z wielu państw. Ciągłe zamieszki między nimi nie sprzyjały rozwojowi gospodarki i nauki. Słabo rozwijało się rolnictwo pozbawione pracy niewolników. Upadek miast wpłynął hamująco na politykę pieniężną. Można powiedzieć, że nastąpił dość długi okres zastoju intelektualnego i silnej dominacji Kościoła nad państwem. To zakonnicy zakładali banki i trudnili się pożyczaniem pieniędzy na weksle.

W takim klimacie tworzył i upowszechniał swoje poglądy dominikański filozof Tomasz z Akwinu (1225–1274), który jako znawca pism Arysto-

telesa starał się wzbogacić starożytne idee o treści chrześcijańskie. Podobnie jak Arystoteles, był zwolennikiem własności prywatnej i przyrodzonej nierówności ludzi. Uważał, że prywatne dobra są motorem efektywnej produkcji i istotą bogacenia się. Takie poglądy uzasadniały funkcjonowanie olbrzymich dóbr kościelnych. W swoim dziele *Summa Teologiczna* sformułował następujący wniosek: „wartość dóbr ekonomicznych jest związana z wykorzystaniem ich przez ludzi oraz jest mierzona w jednostkach pieniężnych, do których to celów pieniądze zostały wynalezione”. Zajmował się również kwestią płac za pracę, uważając, że sprawiedliwa płaca ma być zapłatą za wniesiony trud (rzeczywisty wysiłek fizyczny) i ma zapewnić pracownikowi godziwy byt. Oprócz sprawiedliwej płacy powinna być także sprawiedliwa cena za towar. Według niego cena sprawiedliwa jest ceną statyczną, która zwraca producentowi koszty zużytych materiałów i koszty jego pracy. Sfera zainteresowań tego filozofa była rozległa i zagadnienia ekonomiczne stanowiły problem marginalny, ale na tyle ważny, by uznać jego wkład w rozwój myśli ekonomicznej za znaczący.

Pod koniec XV w. dał się zauważyć przełom w konserwatywnym myśleniu i postrzeganiu świata. W miastach flandryjskich i w Wenecji powstawały pierwsze banki, cechy i gildie. Zaczęto normować stosunki między państwem i Kościołem. Do głosu doszli myśliciele i uczeni, dla których rozwój gospodarczy stał się pożywką do tworzenia różnych teorii związanych bezpośrednio i pośrednio z gospodarką. Jedną z takich teorii był merkantylizm. Pojęcie merkantylizmu pochodzi od łacińskiego słowa *mercari* (rozumiane jako „handlować”, „prowadzić handel”), które z kolei pochodzi od słowa *merx* („towa”).

Wczesny merkantylizm nazywany jest bulionizmem (od ang. *bullion* – „złoto lub srebro w sztabach”), gdyż na pierwszy plan wysuwa rolę pieniądza, jako środka wymiany, w przeciwieństwie do panującego wówczas poglądu, że podstawą gospodarki jest uprawa ziemi. Merkantyliści dopatrują się podstawy gospodarowania w uprzemysłowieniu oraz w obrocie pieniędzmi. Zdaniem merkantylistów źródłem bogactwa kraju jest pieniądz kruszcowy. Państwo jest bogate wtedy, gdy w obiegu znajduje się duża ilość pieniędzy oraz gdy państwo ma dodatni bilans handlowy, czyli eksport jest wyższy od importu. Powinno się więc utrudniać wywóz złota z kraju, popierać eksport, zwalczać import. Państwo, zdaniem merkantylistów, powinno jednocześnie

aktywnie wspierać rozwój manufaktur oraz produkcję przemysłową. Zakładano, że kolejnym ważnym zadaniem winno być inspirowanie aktywności gospodarczej poszczególnych obywateli. Wszyscy ludzie powinni pracować, gdyż jak wówczas uważano – kraj jest tym bogatszy, im więcej osób znajduje zatrudnienie w produkcji. Merkantyizm rozwijał się w wielu krajach europejskich. Przede wszystkim w Anglii, we Francji i we Włoszech.

Merkantyizm we Francji znany był jako kolbertyzm; od nazwiska Jean Baptiste Colberta (1619–1683). Propagował on rozwój manufaktur, budowę dróg lądowych i wodnych. Prekursorem merkantyizmu francuskiego był Antoine de Montehreition (1575–1621), który w dziele pt. *Traktat z ekonomii politycznej*, popularyzował rozwój gospodarki narodowej, jej samowystarczalność oraz ścisłą reglamentację importu. Wspomniany wyżej Jean Baptiste Colbert był ministrem i doradcą Ludwika XVI. W interesie absolutyzmu królewskiego propagował interwencjonizm państwowy i bariery celne. Ze względu na brak ludzi do pracy wprowadzono zakaz emigracji, przymus pracy dla mężczyzn i prawo pracy dla kobiet oraz możliwość zatrudniania dzieci.

Merkantyizm w Anglii popierał rozwój handlu i przeciwstawiał się jego ograniczeniom przez państwo. Przedstawiciel tego kierunku, Thomas Mun (1571–1641), utożsamiał bogactwo narodu z zapasem szlachetnych metali, stąd też wypowiadał się za dodatnim bilansem handlowym oraz przepływem złota i srebra dla równoważenia tego bilansu. Uważał, że państwo powinno wspierać eksport wysoko przetworzonych wyrobów, a importować powinno się surowce.

Merkantyizm we Włoszech także związany był z handlowym bogactwem miast. Jego przedstawiciel Antonio Serra (ok. 1580–1617) proponował politykę aktywnego bilansu handlowego i propagował zakaz wywozu z kraju wszelkich kruszców.

W Polsce idee merkantyizmu bliskie były tak znanym historycznym postaciom, jak: Andrzej Frycz Modrzewski, Mikołaj Rej, Anzelm Gostomski, Jan Kochanowski, Krzysztof Opaliński czy Mikołaj Kopernik.

Zasługi merkantylistów są bezsporne, choć nie potrafili oni znaleźć praw i zależności rządzących gospodarką, nie próbowali zająć się nauką ekonomii,

jednak sformułowali szereg zaleceń dla państwowej polityki gospodarczej, przyczyniając się do jej rozwoju. Merkantyliści nie stworzyli wielkiej teorii ekonomicznej, ale dali podstawę do dalszego rozwoju nauki ekonomicznej. Należy przy tym podkreślić, że swoje badania opierali na empiryzmie, nowej metodzie obserwacji rzeczywistości, dając początek nowoczesnemu nurtowi rozumowania, tak ważnemu w dalszym rozwoju myśli ekonomicznej.

Na bazie krytyki francuskiego merkantylizmu (kolbertyzmu) narodził się nowy kierunek filozoficzny: fizjokratyzm. Kanwą do fali krytyki kolbertyzmu był głoszony przez merkantylistów zakaz eksportu nadwyżek rolnych, co odbijało się niekorzystnie na jego cenach i powodowało proces upadku rolnictwa będącego w owym czasie podstawą bogactwa Francji. Dodatkowym czynnikiem pogłębiającym trudności w rolnictwie były nadmierne podatki nakładane przez państwo. Niezadowolenie społeczne stało się asumptem do poszukiwania alternatywnych rozwiązań i dało początek fizjokratyzmowi propagującemu naturalny porządek rzeczy. Nazwa kierunku wywodzi się z greckiego (*physis-ziemia* i *krato-władza*). Jego czołowy przedstawiciel, francuski lekarz François Quesnay, w swojej pracy pt. *Maksymy ogólne ekonomicznego rządu krajem rolniczym*, opracował tablicę ekonomiczną przedstawiającą obrót dobrami w ówczesnym społeczeństwie. Punktem wyjścia konstrukcji tablicy był podział społeczeństwa na cztery klasy:

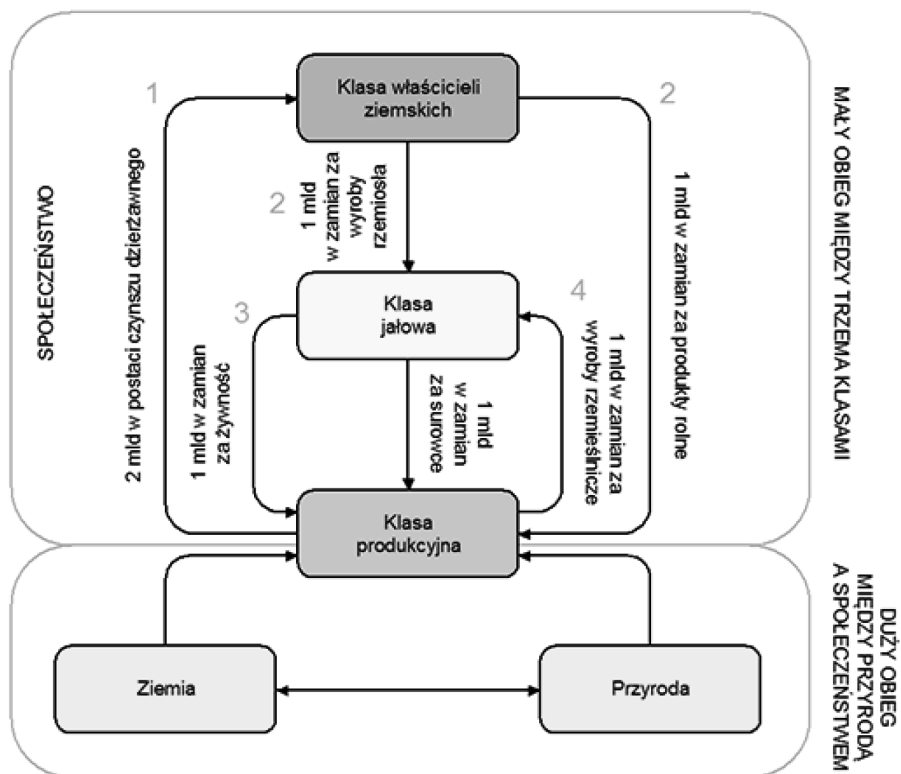
- 1) właścicieli ziemskich,
- 2) klasę produkcyjną (chłopi i dzierżawcy ziemi),
- 3) klasę jałową (rzemieślnicy, kupcy, przemysłowcy i robotnicy najemni),
- 4) biedotę.

Fizjokraci uważali, że źródłem bogactwa społeczeństwa jest przyroda, a najważniejszymi działami gospodarki narodowej są rolnictwo i górnictwo jako te działy, w których bezpośrednio pozyskuje się dobra przyrody. Ziemia jest głównym czynnikiem produkcji, gdyż dostarcza nadwyżki produktu w stosunku do poniesionych kosztów i nakładów. Według fizjokratyzmu każde inne działy gospodarki są jałowe, gdyż nie dostarczają nadwyżek. Gloryfikacja rolnictwa przyniosła fizjokracom doraźne uznanie społeczne i skutecznie wyparła idee kolbertyzmu. Niektórzy znawcy przedmiotu uważają, że fizjokratyzm był pierwszą szkołą myśli ekonomicznej, a tablica Quesnaya przedstawia

pierwszy model makroekonomiczny. Idee merkantylizmu, który kładł nacisk na handel i siłę pieniądza oraz fizjokratyzmu, podkreślającego znaczenie rolnictwa, nie przetrwały w zmieniającej się rzeczywistości. Proponowana przez merkantylistów konieczność ingerowania państwa w gospodarkę przegrała z zasadą liberalizmu gospodarczego, który zapanował w Europie w XVIII w.

Schemat 1.

Podział społeczeństwa wg Francois Quesnaya

Źródło: Mączak, A. (1981). *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku*, Warszawa: Wydawnictwo Wiedza Powszechna, s. 170

Prekursorem tej nowej idei – ekonomii klasycznej był Adam Smith (1723–1790), szkocki filozof, ekonomista, autor przełomowego dzieła pt. *Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów*, w którym sformułował

podstawową dla nowożytnej ekonomii tezę o pracy jako przyczynie zamożności społeczeństw. To dzieło miało ogromny wpływ na myśl i politykę ekonomiczną Wielkiej Brytanii oraz rozwój światowej ekonomii. „Roczna praca każdego narodu jest funduszem, który zaopatruje go we wszystkie rzeczy konieczne i przydatne w życiu, jakie ten naród rocznie konsumuje, a które zawsze stanowią bądź bezpośredni produkt tej pracy, bądź też to, co nabywa za ten produkt od innych narodów” (Smith, 2012) – taki jest początek rozważań Smitha nad przyczynami zamożności państw i społeczeństw. Obszerne dzieło składające się z pięciu ksiąg zawiera ścisłą teorię ekonomiczną. Autor rozpatruje różne aspekty pomnażania bogactwa narodowego. Smith dokonał wielu zmian w sposobie myślenia o ekonomii. W przeciwieństwie do merkantylistów, przeniósł punkt widzenia z imperium, jako kreatora gospodarki, na pojedyncze jednostki kierujące się egoistycznym interesem własnym, które tworzą jednocześnie bogactwo państwa. Wpływając na ceny dóbr, umożliwił sprawne działanie systemu gospodarczego bez państwowej ingerencji. Kolejna zmiana w myśleniu dotyczyła złota i srebra, uważanych dotychczas za mierniki bogactwa. W pracy pt. *Bogactwo narodów* Smith napisał: „zboże jest niezbędne, srebro jest jedynie nadmiarem”. Kolejną nowoczesną ideą przedstawioną w tym słynnym dziele jest stwierdzenie, że im bardziej wyspecjalizowani są pracownicy, tym skuteczniejsza jest ich praca. Praca, jako źródło produktu, jest miernikiem wszelkich zdarzeń gospodarczych.

Smith wyróżnił trzy podstawowe elementy gospodarki:

- 1) zatrudnienie produkcyjne (praca produkcyjna i nieprodukcyjna),
- 2) produktywność pracy (podział i specjalizacja pracy),
- 3) akumulację.

Zadaniem państwa powinno być utrzymanie armii, policji i sądownictwa oraz jednostek i urzędów użyteczności publicznej (Smith, 2012). Adam Smith był bez wątpienia niekwestionowanym twórcą ekonomii klasycznej w Anglii. Nie należy jednak zapominać, że bazował na twórczości takich myślicieli, jak: Thomas Hobbes (1588–1679) – krzewiciel idei naturalizmu społecznego; John Locke (1632–1704) – twórca sensualizmu głoszącego wolność gospodarczą i prymat pracy jako jedyne źródła zamożności; William Petty (1623–1687), który opracował teorię bogactwa narodowe-

go, czyli produkcji, inaczej teorię czynników produkcji (praca i ziemia), oraz teorię pieniądza (zastąpienie pieniądza kruszcowego pieniądzem papierowym); David Hume (1711–1776), sprzeciwiający się ingerencji państwa w gospodarkę i wskazujący handel jako źródło bogactwa.

Teorie prezentowane przez prekursorów i twórców ekonomii klasycznej w Anglii i innych krajach europejskich miały kontynuatorów w postaci: Davida Ricardo (1772–1823) i Johna Stuarta Milla (1806–1873) w Anglii; Jeana Baptiste Saya (1767–1832) we Francji i Fryderyka Skarbka (1792–1866) w Polsce.

David Ricardo zyskał popularność dzięki opublikowaniu książki pt. *Zasady ekonomii politycznej i opodatkowania*, która poruszała najważniejsze problemy ówczesnej gospodarki i w znaczący sposób zmieniła spojrzenie na niektóre procesy w niej zachodzące. Opracował on teorie podziału – renty, płacy i zysku. Z teorii renty wynika prawo malejącej wydajności czynników produkcji. Teoria płacy roboczej opiera się na założeniu, że praca jest towarem, płaca jest ceną, a rynek pracy grą popytu i podaży. Teoria zysku z kolei głosi, że zysk jest prostym potrąceniem kosztów z produktu wytworzonego przez pracownika. Ekonomista ten sformułował także założenie, które nazwano później prawem Ricarda: „Wartość towarów jest wprost proporcjonalna do nakładu pracy i odwrotnie proporcjonalna do wydajności pracy”. Ricardo interesował się również rolą pieniądza w gospodarce. Przeniósł wszystkie metody działania i zasady obrotu pieniądzem kruszcowym na pieniądź papierowy. Twierdził, że pieniądź papierowy posiada te same cechy, co pieniądź kruszcowy. Nie brał pod uwagę takich zjawisk, jak gromadzenie pieniądza, pożyczki i kredyty. Skupiał się na teorii ilościowej: „Wartość pieniądza papierowego i ceny towarów zależą od ilości pieniędzy w obiegu; przy czym pomiędzy wartością pieniądza a jego ilością w obiegu istnieje zależność odwrotnie proporcjonalna. Natomiast zależność pomiędzy cenami a ilością pieniądza jest wprost proporcjonalna” (Ricardo, 1957).

Kontynuatorem teorii Smitha i Ricardo był John Stuart Mill. Jednak nie w pełni zgadzał się z ich poglądami. Odrzucał teorię wartości pracy Davida Ricarda, twierdząc, że służy ona jedynie wyjaśnieniu relacji prawa popytu i podaży. Propagował zaś teorię wartości opartą nie na pracy, lecz na kosztach produkcji. Uważał, że celem teorii wartości jest wyjaśnienie

sposobów kształtowania się relacji cen. W swoim najważniejszym dziele z zakresu ekonomii – *Zasadach ekonomii politycznej*, Mill wyróżnia dwa rodzaje kapitału. Pierwszy z nich to tzw. *the co-operative capital*, zwiększający możliwości produkcyjne człowieka. Przykładem są tutaj silniki parowe, maszyny i narzędzia. Drugi rodzaj kapitału nazywa kapitałem renumerytywnym, który służy do wymiany za pracę. Zalicza się do niego wszystko, czego robotnik potrzebuje do życia, czyli żywność, ubrania itp. tworzące razem narodowy fundusz płac.

Teorie Adama Smitha w kręgach francuskich rozpowszechnił Jean Baptiste Say. Najbardziej znanym osiągnięciem Saya jest stworzenie prawa rynków. W najogólniejszej postaci prawo to stwierdza, że podaż sama stwarza popyt. Popyt, jako element bierny, zawsze dostosowuje się do podaży. Taki wniosek wynika z faktu, że koszty produkcji ponoszone przez producentów są jednocześnie zapłatą dla pracowników i podwykonawców, a tym samym są przeznaczone na konsumpcję. Say zakładał domyślnie, że rynek działa w warunkach wolnej konkurencji i produkty wymieniają się na produkty, zatem zwiększenie ilości wytwarzanych dóbr oznacza zwiększenie popytu na inne dobra. W takiej sytuacji przesylenie towarami (nadprodukcja) jest niemożliwe. Kryzys nadprodukcji może wystąpić jedynie w obliczu czynników zewnętrznych.

Teorie ekonomiczne Saya dotarły również do Polski będącej wówczas pod zaborami. Jego prace były inspiracją dla polskiego ekonomisty Fryderyka Skarbka. Propagował on idee klasyków ekonomii na terenie Polski, starając się dostosować do warunków polskiej gospodarki i przyszłych reform. Napisał kilka prac poświęconych gospodarce i ekonomii: *Gospodarstwo narodowe* (1820), *Rys ogólny nauki finansów* (1824), *O ubogich i ubóstwie* (1827). Najbardziej znaną pracą była opublikowana w Paryżu książka pt. *Ogólne zasady nauki gospodarstwa narodowego* (1911).

Dotychczasowe osiągnięcia ekonomistów i teoretyków ekonomii nie spełniały oczekiwań niektórych grup społecznych, stojących w obliczu zmian polityczno-społecznych zachodzących w tym czasie w Europie i na świecie. Do głosu zaczęli dochodzić przedstawiciele socjalizmu utopijnego: Francois Marie Charles Fourier (1772–1837) we Francji i Robert Owen (1771–1858) w Walii.

Poglądy społeczne Fouriera wynikały z rozczarowania względem wszystkich ówczesnych instytucji społeczeństwa. Niezadowolenie z otaczającej rzeczywistości doprowadziło do stworzenia przez niego systemu ideologicznego, polegającego na budowie nowego ustroju gospodarczego. Ten nowy ustrój miał być oparty na wspólnotach konsumpcyjno-produkcyjnych (falanstery, falangi), zrzeszających ludzi zdecydowanych żyć i pracować razem na wspólnej farmie oraz dzielić się wytworami swojej pracy. Falanga byłaby wspólnotą produkcyjną i opierałaby się na całkowitej równości majątkowej oraz konsumpcyjnej. Obecnie taką wspólnotę można by nazwać spółką akcyjną, do której poszczególni członkowie wnoszą swój wkład w postaci kapitału lub pracy.

Na bazie teorii Fouriera walijski socjalista i filantrop Robert Owen zakładał wspólnoty produkcyjno-konsumpcyjne, w których starał się sprawdzić swoją teorię, że zmiana otoczenia potrafi zmienić człowieka. Owen twierdził, że jeśli poprawi się ludziom warunki bytowe, to zmieni się samych ludzi, którzy zaczną inaczej myśleć i funkcjonować. Za źródło zła uważał własność prywatną, która rodzi konkurencję i chciwość. Proponował tworzenie małych, sprawnie zorganizowanych wspólnot, tzw. wiosek owenowskich. Zakładał również wspólnoty robotnicze, które jednak po kilku latach prosperity bankrutowały, więc zniechęcony Owen rozpoczął działalność organizowania ruchu robotniczego, zakładając pierwszy związek zawodowy o nazwie Wielka Narodowa Unia Moralna Klas Produkcyjnych i Użytecznych. Był również inicjatorem ruchu spółdzielczego. Krytykował system fabryczny, zwłaszcza za wczesne zatrudnianie dzieci do ciężkiej pracy. Chciał uspołecznienia środków produkcji, scentralizowania zarządzania, produkcji i zatrudnienia. Opowiadał się również za emancypacją kobiet.

Poglądy Fouriera i Owena znalazły swoich zwolenników np. w Stanach Zjednoczonych, gdzie praktycznie zaczęły działać takie fourierowskie wspólnoty. Można pokusić się o stwierdzenie, że na podobnej zasadzie działają sekty religijne.

Socjalizm utopijny nie sprawdził się w praktycznym działaniu, jednak stał się podwaliną innego nurtu – tzw. socjalizmu naukowego stworzonego przez Karola Marksa (1818–1883) i Fryderyka Engelsa (1820–1895). Wspólnie napisali *Manifest komunistyczny* (1848), obwieszczający rychły

upadek kapitalizmu na skutek rewolucji robotniczej. *Manifest* rozpoczyna się od groźnych słów: „Widmo krąży po Europie – widmo komunizmu” i kończy popularnym apelem: „Proletariusze wszystkich krajów – łączcie się!”. Zawiera dziesięć zaleceń tworzących program polityczno-gospodarczy. Należą do nich:

1. Wywłaszczenie własności ziemskiej i użycie renty gruntowej na wydatki państwa.
2. Wprowadzenie silnie progresywnego podatku od dochodów.
3. Zniesienie prawa dziedziczenia.
4. Konfiskata własności wszystkich emigrantów i buntowników.
5. Scentralizowanie kredytu w rękach państwa przy pomocy banku państwowego.
6. Scentralizowanie środków transportu.
7. Zwiększenie liczby fabryk państwowych.
8. Przymus jednakowej pracy dla wszystkich.
9. Zjednoczenie gospodarstw rolnych z zakładami przemysłowymi w celu wyrównania życia w mieście i na wsi.
10. Publiczne, bezpłatne wychowanie i kształcenie wszystkich dzieci.

Postulaty te były później częściowo realizowane w państwach bloku socjalistycznego.

Kolejnym dziełem Marksa był *Kapitał. Krytyka ekonomii politycznej* (1867), w którym zawarł podstawy swoich poglądów ekonomicznych i krytykę kapitalistycznych form produkcji. W swoich poglądach ekonomicznych Marks opierał się na teorii pracy Davida Ricardo. Podobnie jak on przewidywał rychły upadek ustroju kapitalistycznego na skutek kryzysu spowodowanego rosnącą świadomością klasy robotniczej.

Kolejne dwa tomy *Kapitału* na podstawie notatek Marksa, po jego śmierci, opracował i wydał Fryderyk Engels, który był przyjacielem Marksa i współtwórcą idei materializmu dialektycznego i marksizmu. W dziele pt. *Zasady komunizmu* nakreślił wizję społeczeństwa po rewolucji robotniczej. Zamieścił w nim wiele praktycznych wskazówek i porad, jak zrealizować komunistyczne idee. Jednak nie zostały one wykorzystane w żadnym państwie socjalistycznym. Nie należy zapominać, że zarówno Marks, jak i Engels pozy-

tywnie odnosili się do polskich dążeń niepodległościowych. Uważali niepodległą Polskę za zaporę dla rosyjskiego imperializmu dążącego do dominacji w Niemczech i całej Europie.

Obok idei socjalistycznych, które na ogół nie znalazły zrozumienia i szerszego poparcia, rozwijały się również inne teorie społeczne i ekonomiczne. W drugiej połowie XIX w. dominującą teorią ekonomiczną była teoria neoklasyczna, oparta na teorii ekonomii klasycznej Smitha. Jej czołowym przedstawicielem był Alfred Marshall (1842–1924), ekonomista brytyjski. Nawiązując do teorii ekonomii klasycznej, stworzył podwaliny pod nowy nurt ekonomii neoklasycznej (Stankiewicz, 2007). Istotę ekonomicznej teorii Marshalla stanowi teoria popytu i podaży, kwestia cen oraz teorie równowagi rynku, konsumenta i przedsiębiorstwa. Marshall był pierwszym ekonomistą, który w odróżnieniu od swoich poprzedników, uznawał istnienie czterech czynników produkcji: pracy, kapitału, ziemi i przedsiębiorczości. Zwrócił też uwagę na zjawisko oddziaływania popytu i podaży na kształtowanie cen. Podkreślał, że w ekonomii zarówno popyt, jak i podaż oddziałują na cenę, a cena określa wielkość podaży i popytu.

Teorie neoklasyczne zostały wyparte w latach 30. XX w. przez koncepcje ekonomiczne Johna Maynarda Keynesa (1883–1946). Były one reakcją na wielki kryzys ekonomiczny w latach 1929–1933. W dziele pt. *Ogólna teoria zatrudnienia, procentu i pieniądza* (1936) zaprezentował nową teorię poprawy gospodarki – tzw. teorię popytu. Nazwa powstała od głównego założenia, że dla zapewnienia stałego rozwoju gospodarczego należy, poprzez prowadzenie odpowiedniej polityki gospodarczej, dążyć do pobudzenia wzrostu globalnych wydatków. Postulaty Keynesa skupiały się na trzech zagadnieniach. Po pierwsze, proponował wzrost opodatkowania dochodów osobistych zamożnych grup społecznych, jednocześnie zwiększając świadczenia społeczne dla osób biedniejszych. Po drugie, poprzez zmniejszenie opodatkowania środków przeznaczonych na inwestycje zamierzał stworzyć mechanizmy zachęcające do inwestowania. Po trzecie, propagował odpowiednie zarządzanie wydatkami rządowymi na państwowe i publiczne inwestycje.

Należy podkreślić, że podobne teorie do keynesowskich opublikował wcześniej polski ekonomista Michał Kalecki (1899–1970) w pracy pt. *Próba teorii koniunktury* (1933). Przedstawił w niej swoje tezy dotyczące wpływu

popytu globalnego na rozmiary i strukturę dochodu narodowego przy nadrzędnej roli inwestycji. Książka, wydana jedynie w języku polskim, nie była znana szerszemu ogółowi i nie przyniosła Kaleckiemu zasłużonej sławy, jaką cieszył się Keynes. Ich teorie były zbieżne. Obaj uczeni analogicznie uważali, że główną przyczyną kryzysu gospodarczego jest zbyt niski popyt. W celu jego pobudzenia konieczny jest interwencjonizm państwa w zakresie inwestycji i robót publicznych.

Profesor Tadeusz Kowalik, uczeń i współpracownik Kaleckiego, przytacza opinię noblisty w dziedzinie ekonomii Lawrence'a R. Kleina, który stwierdził, że po przestudiowaniu artykułu Kaleckiego o cyklu koniunkturalnym doszedł do wniosku, iż stworzył on „system, który zawiera wszystko, co ważne w systemie keynesowskim (...). Jestem przekonany, że jego teoria zatrudnienia jest równorzędna do Keynesa (...). Niestety, Kaleckiemu zabrakło reputacji Keynesa i zdolności do zwrócenia na siebie uwagi światowej opinii publicznej. Dlatego jego teoria pozostała mało zauważana. W pewnym sensie teoria Kaleckiego przewyższa teorię Keynesa, gdyż jest wyraźnie dynamiczna. Uwzględnia ponadto podział dochodu oraz jego poziom, a także odróżnia decyzje inwestycyjne od ich realizacji” (Kowalik, 2006). Kalecki opracował i wydał wiele książek z dziedziny ekonomii, dał początek nowemu myśleniu ekonomicznemu, stworzył teorię dynamiki gospodarczej, wyjaśnił wiele kluczowych problemów ekonomicznych, tym samym wnosząc do polskiej i światowej myśli ekonomicznej doniosły wkład.

Nie sposób wymienić wszystkich twórców i ideologów ekonomii ani też przedstawić wszystkie nurty i kierunki myśli ekonomicznej. Moim zadaniem było wybranie z całego grona słynnych postaci tworzących teoretyczne i praktyczne podwaliny ekonomii tych osób, które według mnie były głównymi kreatorami myśli ekonomicznej, typowymi dla danej epoki historycznej.

PODSUMOWANIE

W obecnych czasach wielkich przemian społeczno-politycznych i związanych z nimi ewolucji ekonomicznych ważne są odwołania do historii myśli ekonomicznej i jej rozwoju na przestrzeni dziejów. W zmieniającej się gwałtownie rzeczywistości, w dobie radykalnych reform ekonomicznych sięganie

po wzorce, metody, wnioski i dokonania z przeszłości może być przydatne nie tylko w nauce ekonomii, ale także w życiu codziennym obywateli.

Poznanie historii myśli ekonomicznej pozwala na lepsze zrozumienie współczesnej ekonomii. Dzięki prawom, modelom, regułom i zasadom, które zostały odkryte czy sformułowane przez wielu badaczy zjawisk ekonomicznych i opisane w historii myśli ekonomicznej, można tworzyć nowe teorie i rozwijać ekonomię dostosowaną do współczesnych potrzeb.

Jak stwierdził Mark Blaug, brytyjski ekonomista (1927–2011): „Wiedza ekonomiczna rozwija się po ścieżce zależności. To, co wiemy o systemie gospodarczym, nie jest czymś, co sami odkryliśmy, ale jest sumą wszystkich odkryć i błędów w przeszłości. Bez Hayesa, Robbinsa i Pigou nie byłoby Keynesa, bez Keynesa Friedmana, bez Friedmana Lucasa...” (Blaug, 2001).

Historia myśli ekonomicznej daje sposobność do poznania środków i metod stosowanych w pracy różnych ekonomistów w różnych krajach i w różnych epokach dziejowych. Dokonujący się obecnie proces globalizacji stawia przed gospodarką i ekonomią nowe zadania. Etyczny wymiar ekonomii jest jednym z nich. We współczesnej dominacji pieniądza nad etyką niezbędny jest wzorzec człowieka, który potrafi dokonywać prawidłowego wyboru między nieustającym, zachłannym pomnażaniem dóbr doczesnych a inwestycjami w przyszłość własną i przyszłość narodu. Gospodarność, pracowitość i etyczne postępowanie cechujące ludzi w czasach starożytnych i średniowiecznych nadal nie straciły na aktualności. Z kolei późniejsze nurty i doktryny ekonomiczne mogą stać się dobrą szkołą racjonalnego myślenia, analizowania i wnioskowania, a także podejmowania właściwych decyzji gospodarczych, praktycznych rozwiązań i tworzenia nowych, doskonalszych teorii. Historia myśli ekonomicznej jest skarbnicą wiedzy, z której możemy czerpać do woli inspirację do działania w nowych warunkach gospodarczych.

Wspomniany wcześniej Mark Blaug w przedmowie do książki pt. *Teoria ekonomii. Ujęcie retrospektywne* potwierdził znaczenie historii myśli ekonomicznej dla zrozumienia istoty współczesnej ekonomii: „(...) nie można naprawdę zrozumieć ekonomii współczesnej, nie traktując jej jako nagromadzenia idei z przeszłości, jako kolejnej cegiełki dołożonej do gmachu budo-

wanego przez pokolenia w ciągu wielu stuleci. (...) Ekonomia jest uzależniona od swojej przeszłości; najlepiej można się jej nauczyć na podstawie jej historii” (Blaug, 1994).

Kolejna korzyść z poznania historii myśli ekonomicznej, ułatwiająca zrozumienie dzisiejszej ekonomii, dotyczy dawnych pojęć, terminów i zjawisk charakterystycznych dla konkretnych sytuacji ekonomicznych w określonych kontekstach historycznych, a obecnie odmiennie rozumianych. Wiele pojęć straciło swoje pierwotne znaczenie i współcześnie mogą być one opacznie interpretowane i błędnie używane, szczególnie przez młode pokolenie. Widać stąd, jak ważna jest nauka historii myśli ekonomicznej na współczesnych uczelniach. Dzięki niej studenci odkrywają i uczą się rozumieć ogólne tło historyczne ekonomii, poznają dawne teorie ekonomiczne i ich twórców, odkrywają powiązania pomiędzy ekonomią i gospodarką na tle przemian społeczno-politycznych. Nauka historii myśli ekonomicznej może stać się inspiracją do przyszłej, własnej działalności naukowej. Niebagatelną rzeczą jest także nawiązanie do historii polskiej myśli ekonomicznej.

Na tle wielkich osiągnięć ekonomistów w krajach zachodnich polska myśl ekonomiczna wydaje się mało widoczna. Jednak głębsza analiza tej problematyki pozwala dostrzec i docenić dorobek polskich uczonych. W artykule podkreślona została rola niedocenianego i prawie zapomnianego wybitnego polskiego ekonomisty Michała Kaleckiego, który obok Oskara Langego i Władysława Zawadzkiego zajmował się ekonomią w okresie międzywojennym i w PRL. Uznanie zasług Kaleckiego przyszło później, był nawet typowany do Nagrody Nobla w dziedzinie ekonomii w 1970 r. (Encyklopedia PWN). Jego współpracownik, profesor Tadeusz Kowalik (1926–2012), uznał, że: „Od czasów najdawniejszych (Kopernika) – on pierwszy z ekonomistów polskich (...) współtworzył ekonomię światową. Dlatego należy mu się w historii ekonomii w Polsce miejsce wyjątkowe” (Kowalik, 2006). Analiza literatury poświęconej historii myśli ekonomicznej pozwala wysnuć wniosek, że jest ona drogowskazem do samodzielnych poszukiwań i ciekawych odkryć, często zapomnianych teorii i osiągnięć ludzi.

Literatura

- Bartkowiak, R. (2013). *Ekonomia rozwoju*, Warszawa: Wydawnictwo PWE. ISBN 978-83-208-2122-2.
- Bartkowiak, R. (2013). *Historia myśli ekonomicznej*, Warszawa: Wydawnictwo PWE. ISBN/ISSN 978-83-208-2125-3.
- Blaug, M. (1994). *Teoria ekonomii. Ujęcie retrospektywne*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN. ISBN 8301105429, 9788301105426.
- Cameron, R. (1996). *Historia gospodarcza świata. Od paleolitu do czasów najnowszych*, Warszawa: Wydawnictwo Książka i Wiedza. ISBN 83-05-13355-9.
- Czaja, S. (red.) (1977). *Rozwój polskiej myśli ekonomicznej na przestrzeni wieków*, Wrocław: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej.
- Czuma, Ł. (2007). *Ekonomia między socjalizmem a liberalizmem*, Lublin: Info Studio s.c. ISBN 978-83-925219-0-7.
- Czuma, Ł. (2005). *Historia myśli ekonomicznej*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Czuma, Ł., Jarosz, A. (1998). *Doktryny ekonomiczne*, Rzeszów: Oficyna Wydawnicza Politechniki Rzeszowskiej. ISBN 83-7199-000-6.
- Domański, R. (2006). *Geografia ekonomiczna – ujęcie dynamiczne*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN. ISBN/ISSN 83-01-14190-5.
- Fanfani, A. (1977). *Historia doktryn ekonomicznych. Od czasów starożytnych do XIX wieku*, Wrocław: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej.
- Głapiński, A. (2004). *Kapitalizm, demokracja i kryzys państwa podatków*, Warszawa: Wydawnictwo Szkoły Głównej Handlowej. ISBN 978-83-7378-097-1.
- Heilbroner, R.L. (1993). *Wielcy ekonomiści: czasy, życie, idee*, Warszawa: Wydawnictwo PWE. ISBN 83-208-0933-09.
- James, E. (1958). *Historia myśli ekonomicznej XX wieku*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Jarosz, A. (1998). *Polityka ekonomiczna*, Stalowa Wola: Oficyna Wydawnicza Fundacji Uniwersyteckiej KUL. ISBN 8386916958.
- Kalecki, M. (1979). *Kapitalizm: Dynamika gospodarcza i pełne zatrudnienie*, Warszawa: Wydawnictwo PWE. ISBN: 83-208-0001-3.
- Kalecki, M. (1979). *Teoria dynamiki gospodarczej*, Warszawa: Wydawnictwo PWE. ISBN 8301065389.

- Kundera, E. (red.) (2014). *Słownik historii myśli ekonomicznej*, Warszawa: Wydawnictwo Wolters Kluwer. ISBN 9788326433603.
- Landreth, H., Colander, D.C. (2005). *Historia myśli ekonomicznej*, Wydawnictwo Naukowe PWN. ISBN 9788301155407.
- Leitner, H. (2004). *Michał Kalecki – ekonomista niedoskonały czy geniusz ekonomii?*, Warszawa: Wydawnictwo SGH.
- Lipiński, E. (1968). *Historia powszechnej myśli ekonomicznej do roku 1870*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Mączak, A. (1981). *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku*, Warszawa: Wydawnictwo Wiedza Powszechna.
- Nasiłowski, M. (2003). *Zarys historii myśli ekonomicznej. Od XVIII do końca XX wieku*, Warszawa: Wydawnictwo KeyText.
- Romanow, Z.B. (1999). *Historia myśli ekonomicznej w zarysie*, Poznań: Akademia Ekonomiczna. ISBN 83-87152-82-X.
- Skodlarski, J. (2008). *Historia gospodarcza i historia myśli ekonomicznej a teoria ekonomii. Problemy metodologiczne*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Smith, A. (2012). *Bogactwo narodów*, Warszawa: Wydawnictwo Studio Emka. ISBN 978-83-62304-16-5.
- Stankiewicz, W. (2007). *Historia myśli ekonomicznej*, Warszawa: Wydawnictwo PWE. ISBN 83-208-1624-6.
- Taylor, E. (1991). *Historia rozwoju ekonomiki*, Lublin: Wydawnictwo Delfin. ISBN 8385454039, 9788385454038.
- Zagóra-Jonszta, U. (2003). *Wykłady z historii myśli ekonomicznej*, Katowice: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej. ISBN 9788372461155.